

„Magyar református értelmiség és a cseh nemzeti ébredés“ c. jelen munkám, az első cseh monográfia a cseh-magyar történelmi kapcsolatok köréből, egyben adalék a cseh nemzeti megújulás kezdeteinek tüzetesebb megismeréséhez. Első tudományos összefoglalása a kérdésnek, eddig csupán a protestáns egyháztörténészek foglalkoztak vele, akik természetesen az egyháztörténet részeként fogták fel az anyagot, s nem tulajdonítottak neki mélyebb történelmi jelentőséget a cseh-magyar kapcsolatok és a cseh nemzeti ébredés kezdeteinek megismerése szempontjából. Munkám terjedelmes levéltári anyag feldolgozása alapján készült (ez az összefüggő, kerek egésznek alkotó anyag teszi túlnyomó részét a megújulás-kori cseh-magyar kapcsolatok forrásainak) — továbbá magától értetődően a kérdés eddigi irodalmának kritikai értékelését is el kellett végezniem. Több csehszlovákiai és magyarországi egyházi és állami levéltárban végzett kutatások nyomán gazdag forrás-anyag birtokába jutottam. (A fontosabb lelőhelyek: a morvaországi egyházkerület levéltára, Prágában; a tiszánineni református egyházkerület és a sárospataki református főiskola könyvtára; a tiszántúli református egyházkerület és debreceni református főiskola könyvtára; a tiszántúli református egyházkerület és a debreceni református főiskola levéltára; a dunántúli református egyházkerület és a pápai református főiskola levéltára; az Országos Széchényi Könyvtár és a Ráday Könyvtár kéziratiratai, Budapesten; a Magyar Tudományos Akadémia levéltára, Budapesten; a Comenius Teológiai Főiskola könyvtára, Prágában; az Állami Központi Levéltár, Prágában, és az Állami levéltár, Brnóban.)

A könyvben függetlenül az eddig ismeretlen levéltári anyagból válogatott iratokat is bemutatok. Ezek a dokumentumok egyrészt történelmi értékűek, mivel alátámasztják munkám eredményeit; másrészt nyelvészeti értékük is van: A XVIII. és XIX. század fordulójáról származnak, amely kor rendkívül fontos a modern magyar nyelv kialakulása szempontjából. Az egyes szerzők a történelmi Magyarország különböző nyelvjáróterületeiről és különböző szociális rétegekből kerültek ki, akad közöttük nemzetiségi származása is, nevezetesen szlovák — ámbár ezt nem igen lehet minden esetben eldönteni. Némelyikük a nyelv-újítás híve, némelyik ortológus felfogású. Különösen jelentős a Morvaországban megtelepült magyar lelkészeknek Blazsek Mihály (Michal Blažek) morvaországi szuperintendenshez intézett levelei. Blazsek egyébként szintén a magyar misszióból került ki.

A magyar református értelmiségnek Cseh- és Morvaországi működése a nemzeti megújulás kora cseh-magyar kapcsolatainak legjelentősebb fejezetét alkotja. Jelentősége abban áll, hogy a cseh és magyar nemzeti mozgalomnak egy népi mozzanatát képviseli és megkönyvít a cseh nemzeti megújulás sok fontos kérdésének megvilágítását, legfőképpen a nép és az értelmiség viszonyára vet fényt, s e rétegek aktív részvételére a megújulás folyamatában. Annak, hogy történetileg helyesen értékeljük a magyar református értelmiségnek a türelmi rendelet utáni cseh- és morvaországi ténykedését, elengedhetetlen feltétele, hogy tüzetesen megvizsgáljuk a cseh- és morvaországi református egyház szerepét. Ez az egyház is fenntartás

nélkül kiszolgált a feudális rendet, és ideológiai segítséget nyújtott az uralkodó osztályoknak, hogy alávett helyzetben tartsák a dolgozó tömegeket. Mennél inkább kiépült hierarchikus szervezete, annál könnyebben tudott megfelelni a feladatának. Hatóságaink az egyházakat megszemenő támogatásban részesítették, főleg a francia forradalom és a napoleóni háborúk idején. A cseh- és morvaországi református egyház szervezeti felépítésében és anyagi ellátásában jelentős szerepe volt a magyarországi református egyháznak. A vallási üldözés elől Magyarországra menekült cseh jobbágyok kezdeményezésére a tiszáninneni egyházkerület Szalay püspök irányításával és a sarospataki református főiskola segítségével vallási missziót szervezett és küldött a cseh országrészekbe. 1784-ig, amikor elismerték az önálló cseh- és morvaországi református egyházkerületeket, csupán a pataki főiskola több mint negyven kálvinista lelkészt és tanítót küldött hozzánk.

A cseh földre küldendő misszió első ösztönzői a cseh protestáns jobbágyok voltak, akik 1782 február elsején miskolci látogatásuk alkalmával megnyerték a gondolatnak Szalay Sámuel szuperintendenst, és már 1781 végén kapcsolatot létesítettek a magyar református egyház pozsonyi ágensével, Mihályfalvi Jánossal s Nagy Sámuel bécsi ágenssel. Az ő révükön juttatták el kérelmüket a magyar református vezetőkhez. Szalay püspök hathatósan felkarolta a cseh reformátusok ügyét, alkalmas jelölteket nyert meg a misszió számára, megszerezte egyházkerülete és a pataki főiskola tanárainak támogatását (ez utóbbiak közül különösen Öry Fülep Gábor és Szentgyörgyi István buzgólkodtak). Szalay püspök naplójának az 1782. év második felére vonatkozó részét és az 1782—1784-es évekből való levelezését a cseh- és morvaországi magyar református misszió keletkezése és megszervezése legfőbb forrásának. Az akcióhoz később a tiszántúli egyházkerület és a debreceni református kollégium is csatlakozott, s támogatta báró Ráday Gedeon, a magyar református egyház főkurátora, az ismert felvilágosult író, továbbá a magyar kálvinista nemesség számos tagja (pl. Teleki József, Szilassy László stb.). Az 1782—1813-as években a sárospataki és a debreceni református főiskoláról nagy számban jöttek magyar lelkészek és tanítók Cseh- és Morvaországba. Eleinte egyedül ők végeztek itt papi és tanítói munkát az itteni református gyülekezetekben. Csupán a XVIII. század vége felé lépnek majd melléjük a cseh anyanyelvű lelkészek és tanítók, akik a magyarországi református tanintézetekben, Sárospatakon, Debrecenben, Kecskeméten, Nagykőrösön, Pápán végezték tanulmányaikat.

Mivel a helvét hitvallású protestánsok Cseh- és Morvaországban a türelmi rendelet után szinte kivétel nélkül csak a vidéken éltek, a magyar református értelmiség is falvainkban és kisvárosainkban működött, s közeli kapcsolatba került a cseh néppel. Ennek a magában véve is jelentős körülménynek fontosságát emeli még az a körülmény, hogy itt megőrződött az az írásos anyag, amely lehetővé teszi számunkra a kapcsolat tanulmányozását, oly módon, hogy tükröződik benne a népi rétegek aktív szerepe is s annak szellemi hatása a magyar papokra és tanítókra. Működésükre rányomták bélyegüket a társadalmi viszonyok is, az egy körülmények, melyek között a magyar misszió itt élt. Az antifeudális, radikálisabb színezetű nézetekre való hajlam leginkább a társadalmilag nyugtalan környezetben (a Cseh-morva határhegység vidékén; Valašsko, Morvaország északkeleti vidékein) működők sorában található. Ezzel szemben azokban a falvakban, melyeknek zömét gazdag parasztok tették (az Elba mentén, Dél-Morvaországban) sokkal több volt a magyar papok és tanítók közt is a konzervatív elem. Ez az összevetés hozzásegít bennünket a megtúrt (protestáns) egyházak negatív szerepének felismeréséhez is, amennyiben kiszolgált és ideológiailag védelmezte a feudalizmust. Egyes feudális és állami hatóságok kezdeti elutasító magatartását a II. József-i toleranciával szemben hovatovább aktív támogatás váltotta fel, mivel idővel egyre világosabban megmutatkozott ezeknek az egyházaknak hasznossága a hűbéri társadalom uralkodó rétegei szempontjából, melyeknek az egyházak jó szolgálatot tettek a népi elégedetlenség elfojtását és elosztatását célzó szellemi tevékenységükkel. A feudalizmus egyre tovább mélyülő válsága következtében

azonban a megtúrt protestáns egyházaknak emez alapvető feudalizmust védő szerepe a cseh vidéken működő magyar református értelmiség körében erős csorbát szenvedett. Ehhez bizonyára hozzájárultak azok az eszmei ösztönzések is, melyeket ez az értelmiség magával hozott a szokatlan társadalmi erjedésben élő magyarországi iskolákból, melyet a nyugateurópai haladó polgári tendenciák is élesztettek a németalföldi és svájci centrumok közvetítésével.

A magyar református értelmiség egy része, népi vagy kismemesi származásánál fogva — a kismemesi réteg életmódja és társadalmi helyzete is sokszor alig különbözött a jobbágyságtól — a haladó polgári ideológia ill. a cseh népi környezet befolyása alatt megszabadult rendi kötöttségeikből és az egyházi szolgálatból folyó törekvéseivel.

Jelentős hely illeti meg közöttük az állami és rendi felsőbbsséggel harcoló két magyar lelkészt, Kálnai Istvánt és Balla Istvánt, nemkülönben Czako Istvánt, aki a világnézetében a szélső antiklerikalizmusig jutott el. 1815ben az egyházi hatóság megfoszlott lelkeszi állásától „a fennálló renddel szembeni engesztelhetetlen gyűlölete miatt“. A misszió leghaladóbb gondolkozású tagjai közé tartoztak Inczedy János és Blazsek Mihály, kiknek valószínűleg közvetlen kapcsolatuk volt a magyarországi jakobinus mozgalommal. A Cseh-morva Határhegységben 1797-ben kirobbant ún. „helvét rebellióban“ feltételezett részességük miatt eljárás is indult ellenük. Mindketten többször világosan állást foglaltak a rendi kizsákmányolás és elnyomás ellen. Inczedy, a köznemesi sarj, a cseh falusi nép nehéz életsorsának megismerése során jutott el antifeudális álláspontjáig, Blazsek már svájci és németalföldi tanulmányai alatt, ahol közelről megismerhette a polgári társadalmi rendszert. A németalföldi és svájci kálvinista központokból pénzbeli támogatást is szerzett a XVIII. század nyolcvanas éveiben a morvaországi egyház anyagi ellátására. A magyarországi gyűjtős összegét a nyugati támogatással együtt kapitalista vállalkozásba fektette, ily módon a hazai nemesi támogatók hiányában az ipari burzsoázia sorainban keresett támaszt.

Rendkívül jelentős volt az a kulturális és népnevelő munka, melyet a magyar református értelmiség a cseh nép között végzett. A lelkészek és tanítók közül jónéhányan — zömükben a magyar nemzeti mozgalom hívei, mely eszmékkel főleg tanulmányaik folyamán ismerkedtek meg a református főiskolákon — közeledtek a cseh nemzeti mozgalomhoz, helyeselték a cseh „ébredésők“ által megindított népművelő mozgalmat, sőt maguk is részt kértek a cseh megújulási irodalom művelésében. E téren a legnagyobb érdemeket szerzett Végh János és Blazsek Mihály, akik fordították vagy önállóan alkották a cseh reformátusok számára szükséges könyvek nagy részét (kátékat, prédikációs és imádságos könyveket). Végh például a Siderius-féle magyar átdolgozás alapján csehre fordította a Heidelbergi kátét és Maróthy és Losonczy magyar kiadása alapján Osterwald bibliai történetét, Blazsek pedig Benedek Mihály debreceni teológus „Útmutatás a keresztyén vallás előadására“ c. munkáját és Szikszai György népszerű imádságos könyvét, amely aztán még három cseh kiadásért ért meg. A kálvinizmus alapvető művét, a Helvét Konfessziót Szalay József fordította le Václav Matěj Kramerius közreműködésével 1784-ben. A magyar református lelkészek legtöbb csehnyelvű könyve magyarból való fordítás. Ezek szerzői között olyan nagynevű magyar kálvinista gondolkodók voltak, mint Pápai Páriz Ferenc, Maróthy György, Losonczy István és Hatvani István. Végh, Blazsek és a többi Magyarországról ideszármazott református lelkész cseh irodalmi alkotásai — haladó antifeudális nézeteik ellenére is — túlnyomórészt természetesen vallásos, ortodox kálvinista jellegűek voltak és a vallásos világnézet terjesztését célozták. Ezek a vonások különösen Szalatnai János műveiben szembetűnőek. De a vallásos műveken kívül számunkra jelentősebb világi tárgyú alkotásokról is beszámolhatunk, így Blazsek verses leírása a „helvét rebellióval“ kapcsolatos meglhurcoltatásáról, továbbá Végh János visszaemlékezése a csehországi misszió kezdetekre és további történetére, valamint vegyes tartalmú feljegyzései, köztük egy alkalmasint ismeretlen Kazinczy-vers közös sárospataki tanulóveike idejéből.

A magyar lelkészek jórésze lelkesen propagálta a cseh nemzeti megújulás irodalmát

és annak népművelő törekvéseit. A cseh történelem és a cseh kultúra szeretetére mindeneke-
lőtt Comenius vezette őket, akinek művei a magyar református értelmiség körében nagy
szeretetnek örvendtek. A Comenius-kultusz beszédes bizonyítéka „A világ útvesztője és a szív
paradicsomá”-nak 1805-ös Rimány-felé fordítása.

A magyar református értelmiségnek a cseh nép körében végzett sokirányú kulturális és
népművelő működéséből talán az a legemlékezetesebb, hogy népi származású cseh fiatalokat
küldtek a magyar református főiskolákra s ott, Debrecenban, Patakon, Pápán, Kecskeméten
gondoskodtak taníttatásukról. Ezek a cseh diákok itt kapcsolatba kerültek a magyar nemzeti
mozgalom és felvilágosodás sok kimagasló alakjával s az ő révükön a németalföldi és svájci
kálvinista centrumokból áradó nyugateurópai polgári eszmékkel. A cseh és morvaországi
misszió tagjai (főleg Blazsek, Kovács, Inczédy és Kún) ingyenes konviktusi ellátást biztosítottak
a cseh diákoknak a magyarországi református főiskolákon, közbenjártak érdekükben az állami
és hűbérúri felsőbbésnél, ahol a cseh jobbágyfiúk magyarországi tanulását mindenképpen
gátolni igyekeztek. A magyarországi kálvinisták támogatásával a cseh megújhodáskori értel-
miségnek sok jeles népi származású alakja végezte tanulmányait a magyarországi református
kollégiumokban. Visszatérésük után sikerrel működtek a cseh vidéken nűnt „a nép ébresztői”
(Jan Košut, Josef Gerža), némelyikük irodalmi tevékenységet is folytatott (Jan Solin-Ledecký,
Josef Kačer). Egyikük, Josef Roztomilý, Magyarországon telepedett meg, felvette a Dicsőfi
nevet és az 1848–1849-es szabadságharc alatt mint a magyar forradalmi kormány nyugat-
európai megbízottja szerzett érdemeket. A cseh protestáns diákok magyarországi tanulmányút-
jainak eddig nem szenteltek figyelmet kutatóink. Pedig a cseh megújhodáskori értelmiség
külföldi studiumaiban nemcsak a német és szlovák luteránus főiskoláknak volt szerepük,
hanem nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk e tekintetben a magyarországi kálvinista isko-
láknak is.

Munkám részeredményei hozzájárulnak némiképpen oly általános tételek megfogalma-
zásához is, melyeknek a cseh nemzeti megújhodás tanulmányozása szempontjából alapvető
jelentőségük van. Az egyik legfontosabb kérdés, melynek tisztázása hozzájárul a cseh nemzeti
megújhodás mélyebb megértéséhez, a nép és az értelmiség viszonya e korszakban, e két réteg
szerepe a cseh nemzeti mozgalom és a megújhodáskori műveltség kibontakozásában. Úgy
vélem, hogy a cseh nemzeti megújhodáskori műveltség felvirágoztatásában nemcsak az értel-
miségnek volt szerepe, hanem része volt benne széles népi rétegeknek is. Kimondhatjuk tehát,
hogy a cseh értelmiség és a cseh nép egyként hozzájárult a cseh nemzeti mozgalom és művelt-
ség fellendítéséhez. A nép és az értelmiség kapcsolatának dialektikus értelmezése a cseh nemzeti
megújhodás korára vonatkozólag hozzásegít bennünket annak felismeréséhez, milyen hatást
gyakorolt a falusi nép a cseh értelmiségre, mennyiben radikalizálta az értelmiség társadalmi
nézeteit, s tette a cseh jobbágságnak többé-kevésbé tudatos szószólójává az antifeudális
küzelemben — hozzásegít továbbá a cseh népi tömegek kulturális felemelése érdekében végzett
érdemeik értékeléséhez.

A 18. és 19. század fordulóján a Csehországban működött magyar református értelmiség-
nek elvitatathatlan érdeme van a cseh nemzeti megújhodásban és jelentős fejezetét alkotja
a két nemzet kapcsolatának.